

УДК 340.1:34.03

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-04

**ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ,
ВИРІШЕННЯ ЮРИДИЧНИХ КОНФЛІКТІВ І ОБМЕЖЕННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ
ПРАВОМ – ВАЖЛИВА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОПОВАГИ**

Воронова І. В.,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: voronovai312@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

АНОТАЦІЯ: метою даної статті є висвітлення причин виникнення правового нігілізму та зловживання правом, пошук оптимальних способів подолання цих негативних правових явищ й як наслідок вирішення наявних юридичних конфліктів у сфері діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб, надання рекомендацій по запровадженню відповідальності за зловживання правом. Процес становлення правоповаги не в останню чергу пов'язаний з подоланням правового нігілізму, розв'язанням юридичних конфліктів і обмеженням зловживання правом. Правовий нігілізм гальмує позитивний розвиток правової системи, ускладнює доступ членів суспільства до правових цінностей, стає серйозною перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства. Специфіка юридичного конфлікту полягає в тому, що його особливості і властивості виявляються, вбачаються і характеризуються з позицій права, законів, конкретних юридичних норм і закладених у них вимог, велінь, приписів, що сприймаються і оцінюються суб'єктами права по-різному. Почуття правоповаги в поєднанні з правосвідомістю дозволяє особистості логічно, обґрунтовано, доцільно, раціонально оцінювати будь-яку конфліктну правову ситуацію і знаходити найбільш прийнятний спосіб поведінки, легітимних дій. У сфері прояву реальної правоповаги діє один з важливих правових принципів громадянського суспільства – повага прав і свобод інших людей як своїх власних. Цей принцип виходить з необхідності утримуватися від будь-яких дій (бездіяльності), що прямо або побічно можуть погіршити соціальний або правовий статус особистості. Йдеться про виключення не лише протиправних діянь, але й фактів грубого зловживання правом. Фактори зловживання правом – реальне надбання юридичної практики, тому при осмисленні питань, пов'язаних зі становленням і розвитком правосвідомості, правової культури, правоповаги, необхідно враховувати ту обставину, що законодавчо не заборонене заподіяння зла і є зловживанням правом у чистому вигляді. І його не можна уникнути, оскільки право не повинне бути всюдисущим, інакше людина повністю позбавилася б свободи. Проте громадянське суспільство, прибігаючи до духовно-морального потенціалу, може створювати свого роду зону відчуження у відношенні осіб, які з викликом зловживають правом.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: правоповага, правовий нігілізм, зловживання правом, юридичний конфлікт, права людини.

**ПРЕОДОЛЕНИЕ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА,
РАЗРЕШЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ
И ОГРАНИЧЕНИЕ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ПРАВОМ –
ВАЖНАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОУВАЖЕНИЯ**

Воронова И. В.,

кандидат юридических наук,
старший научный сотрудник,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: voronovai312@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

АННОТАЦИЯ: целью данной статьи является освещение причин возникновения правового нигилизма и злоупотребления правом, поиск оптимальных способов преодоления этих негативных правовых явлений и как следствие решения имеющихся юридических конфликтов в сфере деятельности органов государственной власти и местного самоуправления, их должностных лиц, предоставление рекомендаций по внедрению ответственности за злоупотребление правом. Процесс становления правоуважения не в последнюю очередь связан с преодолением

правового нігілізму, рішенням юридических конфліктів і обмеженням зловживання правом. Правовий нігілізм затримує позитивне розвиток правової системи, ускладнює доступ членів суспільства до правових цінностей, стає серйозним перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства. Специфіка юридического конфлікту полягає в тому, що його особливості і властивості проявляються, усвідковуються і характеризуються з позицій права, законів, конкретних юридических норм і встановлених в них вимог, вказівок, передбачень, сприймаються і оцінюються суб'єктами права по-різному. Чувство поваги до права в поєднанні з правосвідомістю дозволяє особі логічно, обґрунтовано, цілеспрямовано, раціонально оцінювати будь-яку конфліктну правову ситуацію і знаходити найбільш прийнятний спосіб поведінки, легітимних дій. В сфері проявлення реальної поваги до права діє один з важливих правових принципів громадянського суспільства – повага до прав і свобод інших людей як своїх власних. Цей принцип виходить з необхідності стримуватися від будь-яких дій (бездіяльності), прямо або опосередковано можуть погіршити соціальний або правовий статус особи. Розмова йде про виключення не тільки протиправних дій, але і фактів грубого зловживання правом. Інакше людина повністю втрачає свободу. Однак громадянське суспільство, вдаючись до духовно-моральної потенціалу, може створювати свого роду зону відчуження в відношенні осіб, які виступають з викликом зловживанням правом.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: повага до права, правовий нігілізм, зловживання правом, юридический конфлікт, права людини

OVERCOMING LEGAL NIGILISM, RESOLUTION OF LEGAL CONFLICTS AND RESTRICTION OF LAW ABUSING- VALIDITY BASIS OF LAW FORMATION

Izabella Voronova,

Kharkiv National Karazin University,
associate Professor of the Department
of State and Legal Disciplines
of the Faculty of Law,

Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: voronovai312@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

ANNOTATION: the aim of the article is to investigate the reasons of legal nihilism and abuse of law origin, to find the optimal ways of overcoming these negative legal phenomena and, as a result, to solve legal conflicts in the activity of state authorities and local self-government, their officials, providing recommendations on introducing liability for law abusing. The process of establishing respect to the law is primarily connected with overcoming legal nihilism, legal conflicts and abuse of law limitation. Legal nihilism retards the decent development of the legal system, encumbers the access of society members to legal values and becomes a serious obstacle on the way of the formation of civil society. Specificity of any legal conflict lays in the fact that its features and peculiarities are shown, seen and characterized from the position of law, specific legal norms and their requirements, decrees, orders to be perceived and evaluated differently by subjects of law. A sense of respect together with legal awareness allows a person logically, reasonably, rationally evaluate and find the most suitable way of behavior and legitimate actions. When manifesting real respect here operates one of the important legal principles of civil society – respect for the rights and freedoms of others as their own. This principle is based on the necessity to keep away from any actions (inaction) so directly or indirectly worsening social or legal status of an individual. We mean here exclusion of not only unlawful actions, but also the facts of rude misuse of law. Factors of rude misuse of law are real assets of law practice, therefore, when understanding problems related to the establishment and development of legal awareness, legal culture, and respect for the law, it is necessary to consider the fact that legislation doesn't forbid to do evil and is the abuse of law in its purest form. And it cannot be avoided, since law shouldn't be ubiquitous, otherwise a person would be completely deprived of freedom. However, a civil society, belying spiritual and moral potential capabilities, can create a certain exclusion zone for people challenging law abusing.

KEY WORDS: law formation, legal nihilism, abuse of law, human rights, deprive, legal norms.

Актуальність. Актуальність проблеми зумовлена тим, що до теперішнього часу в юридичній та науковій літературі відсутнє однозначне розуміння наслідків зловживання правом, подолання правового нігілізму. Питання про зловживання правом може виникнути при порушенні як приватних, так і публічних інтересів у всіх сферах правового регулювання. Правовий нігілізм, зловживання правом, велика кількість юридических конфліктів завжди супроводжували діяльність органів публічної влади, посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування. На жаль, але останнім часом ці негативні правові явища є постійною константою в роботі українського парламенту, глави держави, уряду, центральних і місцевих органів державної влади, що призводить до негативних наслідків для громадян України та держави в цілому.

Метою даної статті є висвітлення причин виникнення правового нігілізму та зловживання правом, пошук оптимальних способів подолання цих негативних правових явищ й як наслідок вирішення наявних юридических конфліктів у сфері діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб, надання рекомендацій по запровадженню відповідальності за зловживання правом.

Виклад матеріалу. Процес становлення правової системи не в останню чергу пов'язаний з подоланням правового нігілізму, розв'язанням юридических конфліктів і обмеженням зловживання правом. Правовий

нігілізм як антипод права деформує правосвідомість, гальмує становлення правової культури і тим самим нейтралізує формування правоповаги. Оскільки економічні, соціальні, ідеологічні, духовні корені правового нігілізму глибоко проникають у тканину громадського життя, впливають на свідомість, мислення, психологію, поведінку чималого числа членів суспільства, то виникає нагальна необхідність протистояння цьому небезпечному явищу. Правовий нігілізм гальмує позитивний розвиток правової системи, ускладнює доступ членів суспільства до правових цінностей, стає серйозною перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства. Труднощі подолання правового нігілізму пов'язані з його міцними історичними коренями. Багато учених відзначають, що нігілізм як загальносоціальне явище виникає на певному етапі розвитку європейської цивілізації. Ця особливість підкреслюється, зокрема, німецьким філософом Ф. Ніцше: «Але тепер помер цей Бог! Ви, вищі люди, цей Бог був вашою найбільшою небезпекою... Тільки тепер настає великий полудень, тільки тепер вища людина стає – паном!.. Бог помер: тепер хочемо ми, щоб жила надлюдина» [1, с. 522]. Саме формулою «Бог помер!» Ф. Ніцше відзначив, що, втративши присутність Бога, європейська культура у кінці XIX ст. орієнтує людей на заперечення таких абсолютних цінностей, як справедливість, добро, краса, християнська любов тощо. Інший німецький філософ М. Хайдеггер вбачав у європейському нігілізмі три його форми: 1) панування безглуздості й знецінення всього сущого, відсутність будь-якої ієрархії цінностей; 2) наявність у людському бутті лише психологічних потреб і пересічних приватних інтересів; 3) у суспільстві й у стосунках між людьми відсутні будь-який єдиний порядок, цілісна організація [2; с. 214]. Безумовно, зазначені форми поширюються і на характеристику правового нігілізму. Нігілізм у цілому сприймається як явище деструктивне, руйнівне, шкідливе, що викликає важкі соціальні і правові наслідки. Як відзначає О.І. Демидов, нігілізм у крайніх своїх формах змикається з усіма анархічними ліво- і праворадикальними устремліннями, більшовизмом і необільшовизмом, максималізмом, політичним екстремізмом [3; с. 11]. Професор М.І. Матузов зазначає: «Стійке упередження, нев'р'я у високе призначення, потенціал, універсальність, можливості і навіть необхідність права – такий морально-психологічний генезис даного феномена. Нарешті, ставлення до права може бути просто індіферентним (байдужим, відстороненим), що теж свідчить про нерозвинену правову свідомість людей. Позначається відсутність належного правового досвіду, навичок, грамотності» [4, с. 333].

При абсолютно відкритій формі правового нігілізму переважає повне неприйняття індивідами права як загальносоціальної цінності, відсутність будь-якої віри в його справедливість, силу та ефективність. Однак слід зазначити, що в сучасних умовах правовий нігілізм як концепція, теорія, системна протидія праву практично себе не виявляє, оскільки світове співтовариство взяло твердий курс на формування демократичних правових громадських суспільств і держав і досягло в цьому значних успіхів. Панування права, верховенство правового закону стали тими переважаючими цінностями, що зумовлюють позитивний розвиток правової дійсності.

Водночас на звичайно повсякденному, особистісному рівні правовий нігілізм виявляє свою живучість і продовжує проникати в усі важливі сторони правового життя. Це найбільше помітно в суспільствах перехідного періоду, де збереглися кризові явища у сферах економіки, політики, культури. Тут правовий нігілізм стає серйозною перешкодою на шляху соціальних і правових реформ, забезпечення прав і свобод людини, зміцнення законності і правопорядку і формування поважного ставлення членів суспільства до права. Особливу небезпеку для суспільства й особистості являє будь-яке правопорушення (особливо злочин), що «з одного боку, виступає одним із джерел правового нігілізму, а з іншого – є його наслідком, формою вираження, продуктом хворого на нігілізм суспільства» [5, с. 128]. «Правовий нігілізм, – пише М.І. Матузов, – різновид соціального нігілізму як родового поняття. Сутність його – у загальному негативному, неповажному ставленні до права, законів, нормативного порядку, а з точки зору коріння, причин – в юридичній неосвіченості, відсталості, правовій невихованості основної маси населення» [4, с. 333]. Однак тільки правовим нецтвом, відсталістю і закляклістю людей правовий нігілізм не вичерпується. Адаже правопорушники як безпосередні творці і носії правового нігілізму нерідко мають ґрунтовну юридичну підготовку, певні правові навички і навіть займають відповідальні посади у правоохоронних і правозастосовних структурах. Правовий нігілізм значною мірою пов'язаний з негативними сторонами морально-правової соціалізації особистості, з деформацією її правосвідомості і відсутністю основ правової культури, що практично і виявляється у протиправній поведінці, в реальному запереченні права і законів як ціннісних категорій.

Правовий нігілізм може характеризуватися і як «прояв певної правосвідомості, що визнає право, але розуміє його інакше – не так, як розуміють його інші. Тоді правовий нігілізм буде означати просто те, що суб'єкт правосвідомості не знаходить у житті реального втілення свого «бачення», розуміння права» [6, с. 27]. «Відносний правовий нігілізм, – пише О.В. Волошенко, – проявляється в сумніві, скептичному ставленні до тієї чи іншої сфери правового регулювання, у негативному сприйнятті окремих юридичних явищ. Індивід, демонструючи зневажливе ставлення до певного правового інституту чи напряму правової діяльності, разом з тим може високо оцінювати право в цілому» [7, с. 87].

Правовий нігілізм може бути зумовлений і тим, що визначений тип індивідуальної правосвідомості (наближений до ідеалу) не виявляє умов для свого зовнішнього підтвердження (прояву) в реальному житті (наприклад, через відсутність належного, з погляду індивіда, закону). Розчарувавшись відсутністю необхідних законів і не знайшовши в юридичних нормах відображення своїх інтересів, особистість відкидає і правову систему в цілому, не вбачає в ній ніяких цінностей. Можна припустити, що правовий нігілізм у такій формі є свого роду протестом проти сформованої системи права, її окремих законів і норм і одночасно – вимога, що полягає в усуненні юридичної недосконалої. В умовах формування громадянського суспільства критичний підхід до оцінки застарілого і неефективного законодавства стає закономірною тенденцією, охоплює все більш широке коло членів суспільства, що володіють високим рівнем позитивної правосвідомості і правової культури і прагнуть до того, щоб у суспільстві домінували правові закони. Але в будь-якому випадку природу правового нігілізму слід шукати у правовому мисленні, правосвідомості, психологічному світі особистості. Правовий нігілізм як певний зрізок перекрученої правосвідомості індивіда є формою заперечення тих або інших правових цінностей, ігнорування чинних законів.

Важливе значення має виявлення причин недооцінки, заперечення права і законів. Нігілізм у відношенні права не є абстрактним неприйняттям його цінностей і корисних властивостей, а відображення суто особистісного розуміння його ролі, сутності, призначення адекватно правовому світоглядові і правосвідомості того або іншого індивіда. При всій привабливості і важливості загальнотеоретичних міркувань про загальносоціальну цінність права, корисність і пріоритет правових законів, чіткість юридичних норм позитивний поворот у розвитку правосвідомості і правової психології більшості членів суспільства не відбудеться доти, поки люди не переконаються у дієвості правових цінностей, в їхньому практичному впливі на зміцнення соціального і правового статусу кожної особистості. Право і закони сприймаються як реальна цінність лише тоді, коли вони дійсно підвищують якість життя людей. Тільки це стає вирішальною умовою подолання правового нігілізму і становлення його антипода – правоповаги. У своєму реальному прояві правовий нігілізм відкидає правові цінності, підриває підвалини громадського життя, вносить дисгармонію в духовний стан людей (викликає розчарування, розпач, страх та ін.) і тим самим дестабілізує процес формування громадянського суспільства та його правової основи. Але саме громадянське суспільство у взаємозв'язку з правовою державою формує необхідний потенціал для викорінення правового нігілізму і впровадження панування права і закону, становлення природної правоповаги.

У міру зрілості громадянського суспільства правовому нігілізмові в усе більшому ступені протистоїть такий могутній правовий потенціал, як реально забезпечені природні і невідчужувані права і свободи людини і громадянина. Завдяки цьому суспільство одержує людей з високим рівнем правосвідомості, правової культури і з почуттям правоповаги. У центрі уваги громадянського суспільства неодмінно повинні бути людина, її права і свободи, внутрішній правовий світ, оскільки людині, “як істоті духовній, неможливо жити на землі поза правом” [8, с. 24]. Викорінювання правового нігілізму підносить людину на той правовий п'єдестал, який забезпечує їй гідне існування і дозволяє досягати найважливіших життєвих цілей. Справжня правоповага, осмислена правомірна поведінка з'являються лише в тих правових сферах, які вільні від будь-якого впливу правового нігілізму та його шкідливих наслідків. Для формування масової правоповаги важливо не лише переборювати дію правового нігілізму, але й успішно вирішувати виникаючі у громадянському житті юридичні конфлікти. З їхнім реальним проявом необхідно рахуватися і в умовах формування громадянського суспільства, не доводити їх до небезпечної межі, тому що “в соціумі, що роздирається конфліктами, неможливе просування вперед шляхом цивілізації і побудови правової держави, демократичного громадянського суспільства” [9, с. 211].

Оскільки багато соціальних конфліктів формуються і виявляють себе у правовій сфері, стаючи юридичними конфліктами, то і виявлення природи та особливостей останніх можливо на основі загального пізнання соціальних конфліктів. Під соціальним конфліктом розуміється таке суспільне явище, “змістом якого є процес розвитку і розв'язання протиріч у відносинах і діях людей. У цьому сенсі конфлікт постає як суб'єктивна форма вираження і прояву об'єктивних протиріч” [10, с. 250]. При цьому в літературі звертається увага на одну важливу обставину, що характеризує розглянуте явище: “Конфлікт – це протиборство сторін із суперечливими інтересами. Саме протиборство сторін, тобто коли обидві сторони (для конфлікту необхідні щонайменше дві сторони) роблять певні дії, спрямовані одна проти одної, треба розуміти як конфлікт. І тут важливо відрізнити їх від однобічних дій, які хоча і можуть мати насильницький, агресивний або будь-який інший неприйнятний для іншої сторони характер, але не завжди переростають у протиборство. Неврахування даного аспекту призведе до невинного розширення поняття конфлікту за рахунок включення в нього процесів, лише зовні схожих із протиборством, але що не характеризуються взаємозалежністю дій різних суб'єктів, які не є взаємодіями” [11, с. 430]. Фактор протиборства слід розглядати як основну ознаку і будь-якого юридичного конфлікту, оскільки у протиборстві фокусується ступінь гостроти, непримиренності

відносин відповідних суб'єктів суспільних відносин, що займають діаметрально протилежні життєві позиції і не мають намірів поступатися ними [12, с. 44].

Правова (юридична) конфліктологія вивчає “правові відносини, норми та інститути під кутом зору їх використання для запобігання, попередження і розв’язання конфліктів” [13, с. 227]. Юридичний конфлікт як різновид конфлікту соціального являє собою “протиборство двох або кількох суб'єктів, зумовлене протилежністю (несумісністю) їхніх інтересів, потреб, систем цінностей або знань” [14, с. 9]. Конфлікт та співробітництво розглядається О.В. Петришиним як своєрідне соціальне середовище права [15, с. 132]. Юридичний конфлікт розглядають у вузькому і широкому змісті слова. У вузькому змісті його пов’язують із правовими відносинами сторін і характеризують як “протиборство суб'єктів права із суперечливими правовими інтересами, що виникає у зв’язку зі створенням, реалізацією, застосуванням, зміною, порушенням або тлумаченням права”. Юридичний конфлікт у широкому змісті розглядається як “будь-який соціальний конфлікт, що має хоча б один елемент, який володіє юридичною характеристикою, що юридизується, тобто завершується (або має можливість завершитися) юридичним способом” [11, с. 432]. Специфіка юридичного конфлікту полягає в тому, що його особливості і властивості виявляються, вбачаються і характеризуються з позицій права, законів, конкретних юридичних норм і закладених у них вимог, велінь, приписів, що сприймаються і оцінюються суб'єктами права по-різному. Несумісність намірів, інтересів, поглядів протиборчих сторін значною мірою зумовлена недостатніми правовими знаннями, недосконалим змістом правосвідомості, перекоханим станом правової культури, відсутністю почуття правоповаги в однієї, у кількох або в усіх конфлітуючих сторін.

У порядку зворотного зв’язку будь-яка серйозна конфліктно-юридична ситуація і наслідки її розв’язання впливають (негативно або позитивно) на стан правосвідомості, правової психології, правової культури учасників конфлікту, вносять корективи у процес оцінки відповідних правових явищ. У підсумку одні суб'єкти переконуються у правоті зайнятої правової позиції, інші визнають помилковість свого правового вибору. У результаті цього конфлікуючі сторони роблять висновки на майбутнє і головне – починають вбачати у праві і правових законах ті цінності, що дозволяють об’єктивно і справедливо розв’язати найгостріші й складні протиріччя, що складаються в тих або інших сферах правового життя суспільства. У кінцевому підсумку успішне вирішення юридичних конфліктів позитивно впливає на становлення і посилення почуття правоповаги відповідних суб'єктів права.

При виникненні більшості соціальнозначущих конфліктів неодмінно виникає питання: чи зачіпає той або інший конфлікт правову сферу і чи можливо вирішити його на легітимній основі, за допомогою правових засобів?

Будучи явищами, породженими реальними життєвими протиріччями, соціальні конфлікти зачіпають різні сторони життєдіяльності людей, вони не лише відбивають негативні явища, але й слугують своєрідною формою протесту, стимулювання позитивних змін, установлення нового порядку у взаєминах між суспільством і його членами, між людьми. Отже, соціальні (юридичні) конфлікти мають не лише суцього руйнівну і відверто деструктивну спрямованість, як це буває в переважній більшості випадків, але й за певних умов можуть нести в собі позитивні засади. Ось чому важливе значення має виявлення природи, змісту, соціального підґрунтя кожного юридичного конфлікту.

Практично будь-який юридичний конфлікт “відображає правову дійсність, розкриває юридичні протиріччя. Він може відображати деформації правової дійсності, указувати на дефекти правової системи, недосконалість законодавства і судової практики, виявляти дисбаланс в організації і функціонуванні державно-правових інститутів. За допомогою конфлікту можуть виявлятися і прогалини в законодавстві, а також невідповідності норм права реальній дійсності” [11, с. 434-435].

У ході юридичного конфлікту протиборчі сторони більшою мірою, ніж у звичайних умовах, акцентують увагу на принципах і можливостях права, вимогах і стандартах законів і юридичних норм, прагнуть виявити вигідну для себе правову інформацію, розкривають сильні і слабкі сторони тих або інших правових засобів. При цьому виявляються прогалини, недоліки в законодавстві і юридичних механізмах, що ускладнює перебіг юридичного конфлікту.

Таким чином, право може розглядатися як інструмент урегулювання багатоаспектних конфліктів. Причому право відіграє суттєву роль на всіх стадіях розвитку конфлікту, а також виступає як превентивним, так і засобом для пом’якшення наслідків конфліктів [16, с.18]. Це призначення права в умовах формування громадянського суспільства пояснюється можливістю його використання як раціонального інструмента забезпечення колективної безпеки [17, с. 32-33]. У праві тепер вбачають такі ознаки, як діалогічність, примирювальність, але поряд з цим у ньому наявні й елементи примусу, який застосовується при неможливості розв’язати конфлікт за допомогою примирних процедур. Відповідно до цього, право характеризується наявністю суб'єктів, які володіють взаємообумовленими правами та обов’язками і соціально визнаними і загально обов’язковими правилами поведінки (нормами) [18, с. 278–284]. Тому не випадково запровадження принципу верховенства права пов’язується з особливим статусом судової влади як остаточного арбітра права з питань права, вирішення правових конфліктів.

Однотипні юридичні конфлікти можуть спонукувати, стимулювати компетентні законотворчі органи до необхідності внесення коректив у чинні закони і прийняття нових законів. У результаті підсилюється потенціал права і це плідно позначається на розвитку правосвідомості й правової культури суб'єктів права, включаючи учасників юридичних конфліктів. Це створює сприятливі умови і для формування масової правоповаги.

Суб'єкт права як учасник юридичного конфлікту має свій рівень правових знань, юридичного досвіду, правосвідомості, правової культури, почуття оціночного ставлення до права і чинних законів, що певним чином впливає на процес розв'язання конкретного юридичного конфлікту.

Кожна спірна ситуація пов'язана не лише з суто правовими позиціями конфліктуючої сторони, але й з її духовно-психологічними властивостями, що виражають або поважне, або зневажливе ставлення до права і правової системи.

В умовах гострого юридичного конфлікту конфронтуючі сторони виявляють і використовують весь свій правовий і духовно-психологічний потенціал: правові знання, накопичений юридичний досвід, світоглядні, психологічні, вольові якості. Від ступеня розвиненості зазначеного потенціалу багато в чому залежать перебіг і кінцевий результат конфлікту. При цьому успішне вирішення юридичного конфлікту не завжди означає, що протиборчі сторони погодилися з об'єктивними обставинами, визнали свої хиби і помилки. Нерідко вони вимушено поступаються і йдуть на примирення, але залишаються при своїй думці відповідно до рівня своєї правосвідомості, зберігаючи підстави для майбутнього конфлікту. Лише індивіда з позитивно розвинутою правосвідомістю, досконалою правовою культурою і здатністю критично оцінювати правові явища можуть об'єктивно осмислювати природу і перспективи конкретного юридичного конфлікту, знаходити найбільш гідний вихід з нього. Знання права і законів у поєднанні з позитивною правосвідомістю, розвинутою правовою культурою і стійким почуттям правоповаги пом'якшує і врівноважує позиції конфліктуючих сторін, зменшує їхні духовно-психологічні витрати. Індивіди, що поважають право і закони, прагнуть не допустити розширення юридичного конфлікту, вони діють з максимальною обережністю, використовують свій життєвий і правовий досвід з метою переведення даного конфлікту у форми, що піддаються розв'язанню. Але найчастіше в подібних конфліктах беруть участь люди з низьким рівнем правосвідомості, відчужені від цінностей права, тому вони не здатні ліквідувати конфлікт винятково за допомогою правових і моральних засобів. Звернені до них заклики діяти розсудливо нерідко лише підігрують пристрасті, сприяють розширенню конфлікту. Це є свідченням деформації, занепаду правосвідомості, відсутності елементарної правової культури й ціннісного осмислення права, дефіциту моральності та ін.

Юридичні механізми і засоби, що втілюють у собі весь досвід попереднього розв'язання юридичних конфліктів, поєднують у собі найбільш раціональні, відпрацьовані способи вирішення типових соціальних конфліктів, що максимально відповідають інтересам всіх учасників правового спілкування. Успішне вирішення самих складних конфліктів на основі права підвищує ступінь довіри і поваги до нього.

Почуття правоповаги в поєднанні з правосвідомістю дозволяє особистості логічно, обґрунтовано, доцільно, раціонально оцінювати будь-яку конфліктну правову ситуацію і знаходити найбільш прийнятний спосіб поведінки, легітимних дій. Тим самим застосовується найбільш доцільний та ощадливий з погляду людських витрат спосіб вирішення людиною своїх життєвих проблем.

Право (насамперед правові закони) закладає надійну основу для обмеження, пом'якшення, раціонального вирішення соціально-юридичних конфліктів, а також для контролю над причинами та умовами їхнього виникнення, що ставиться в практичну площину лише в умовах становлення громадянського суспільства, коли право виявляє свої дійсні ціннісні якості.

Право в умовах формування громадянського суспільства характеризується своєю потенційною можливістю охоплювати, упорядковувати, направляти в потрібне русло той перебіг суспільних відносин, який може перерости в конкретні юридичні конфлікти, підводити останні до такої розв'язки, при якій враховувалися б (наскільки це соціально і юридично можливо) інтереси і потреби всіх конфліктуючих сторін і поважалися їхня честь і гідність. При вирішенні юридичних колізій і конфліктів неодмінно повинні враховуватися вимоги принципів свободи, справедливості, гуманізму, а також інтереси, потреби, воля не лише більшості членів суспільства, але й меншості. У цьому полягає ціннісна спрямованість права і правових законів, що стимулює і масову правоповагу. В.С. Соловйов справедливо стверджував: "Завдання права зовсім не в тім, щоби світ, який знаходиться у злі, обернувся в Царство Боже, а лише в тому, щоб він – до часу – не перетворився на пекло" [19, с. 518].

Громадянське суспільство спирається на вільну особистість, що поважає право і його цінності. Усе це вирішальною мірою сприяє подоланню зайвої конфліктності в суспільних відносинах і тим самим підсилює реальність забезпечення прав і свобод людини. Громадянське суспільство, спираючись на правові закони і правомірну поведінку людей, здатне контролювати соціальну і правову ситуацію, вчасно вносити необхідні корективи у відповідні сфери життєдіяльності громадян, направляти розвиток суспільних відносин відповідно до інтересів і потреб кожної особистості. Становлення і розвиток масової

правоповаги стає важливою закономірністю громадянського суспільства, що формується, та ефективними засобами попередження і подолання правопорушень, юридичних конфліктів. Правоповага, суспільна згода, політичні компроміси стають серйозною перешкодою на шляху соціальних (у тому числі юридичних) конфліктів – особливо тоді, коли “кожна політична сила виходить з презумпції законності існування її опонентів, а отже, припускає можливість досягнення з ними компромісу. Тому політичний консенсус не означає повної безконфліктності у структурі “громадянське суспільство – демократична держава”. Йдеться про те, що зазначенні базові цінності визначають межі “конфліктного простору” і засоби регулювання зіткнень інтересів. Водночас за будь-яких умов загальним принципом розв’язання конфліктів в умовах взаємодії громадянського суспільства і демократичної держави є орієнтація на досягнення компромісу, а не на підкорення чи приниження опонентів” [20, с. 16].

Для формування масової правоповаги важливим є успішне розв’язання юридичних конфліктів у суспільстві. Несумісність прагнень, інтересів, оціночно-правових поглядів протиборчих сторін значною мірою зумовлена вадами в правових знаннях, недосконалим потенціалом правосвідомості, правової культури, відсутністю почуття правоповаги в одній або обох (усіх) сторін. Одночасний перебіг і розв’язання юридичного конфлікту позитивно або негативно впливають на стан і розвиток правосвідомості, правової культури учасників конфлікту, вносять корективи у процес оцінки відповідних правових явищ. У результаті одні суб’єкти переконуються у правоті зайнятої правової позиції, інші – визнають помилковість свого правового вибору. Таким чином, конфліктуючі сторони роблять з цього висновки на майбутнє і головне – починають вбачати у праві і правових законах ті цінності, які дозволяють об’єктивно і справедливо розв’язувати найгостріші і складні юридичні конфлікти. Успішне вирішення юридичних конфліктів позитивно впливає на становлення і посилення почуття правоповаги в усе більшої кількості громадян.

У сфері прояву реальної правоповаги діє один з важливих правових принципів громадянського суспільства – повага прав і свобод інших людей як своїх власних. Цей принцип виходить з необхідності утримуватися від будь-яких дій (бездіяльності), що прямо або побічно можуть погіршити соціальний або правовий статус особистості. Йдеться про виключення не лише протиправних діянь, але й фактів грубого зловживання правом.

Механізм зловживання правом складається з двох самостійних, але взаємозалежних моментів. Перший з них стосується зловживань владою, тобто тими повноваженнями, якими відповідно до закону наділені посадові особи. Другий момент – зловживання громадян своїми суб’єктивними правами і свободами [21, с. 10].

Про неприпустимість зловживання суб’єктивними правами говориться у ст. 4 французької Декларації прав людини і громадянина (1789 р.): “Свобода полягає в можливості робити все, що не наносить шкоди іншому: таким чином, реалізація природних прав кожної людини обмежена лише тими межами, що забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені тільки законом”. У ст. 5 даної Декларації сказано: “Закон має право забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено і ніхто не може бути примушений робити те, що не прописано законом” [21, с. 10].

Носій позитивної правосвідомості і почуття правоповаги накладає на себе внутрішній обов’язок – дбайливо і шанобливо відноситися до використовуваного закону (його норм) і не лише розмірювати свою поведінку відповідно до його вимог, але й не допускати при цьому шкідливого побічного впливу на права і свободи інших людей. У ст. 11 Декларації відзначається: “Вільне вираження думок і поглядів є одне з найдорогоцінніших прав людини; тому кожен громадянин може вільно висловлюватися, писати, друкувати, відповідаючи лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом”. Мова тут практично йде про відповідальність за здійснене правопорушення, а не про зловживання правом. Але в дійсності власну свободу думки і слова можна використовувати (не порушуючи закон) таким чином, що постраждають інтереси інших людей (наприклад, різні компромати під час передвиборних кампаній) [21, с. 11].

Право за своєю первісною сутністю не може стимулювати вчинки людей “у зло”, виправдувати зазіхання будь-кого на основі свободи, справедливості, гуманізму, миритися з будь-якою формою обмеження прав людини. У такій своїй якості воно викликає природну повагу до себе. Але юридична практика свідчить про те, що вчинки людей, розглянуті як зловживання правом, відбуваються в рамках правових норм, але проте негативно позначаються на соціальному і правовому положенні інших людей (так, багаторазове укладання і розірвання шлюбу одною особою зачіпає інтереси колишнього подружжя, дітей).

Так, О. Калюжний та І. Андрущенко вважають, що «що під зловживанням правом варто розуміти явища, які із формальної точки зору не суперечать чинному законодавству, і використання права спрямоване не на законну реалізацію прав учасниками правовідносин, а переслідує іншу, часто протиправну мету» [22, с.19]. Зловживання правом – це соціально-шкідливе явище, яке відображає нігілістичне ставлення особи до права та полягає у створенні суб’єктом правовідносин, який володіє

суб'єктивним правом та умисно порушує об'єктивні межі здійснення суб'єктивного права та внутрішні (спеціальні) межі зовнішнього розсуду, ілюзії (видимості) правомірного використання права [24, с.78]. Виявлення природи зловживання правом слід шукати не у схемі "правомірності – неправомірності" вчинку, а у сфері соціально-ціннісного призначення права і правових законів, у можливості використання їхнього потенціалу на шкоду індивідуальним і суспільним інтересам. Мова йде не про формальне порушення приписів юридичної норми, а про таке використання її можливостей, при якому тим або іншим чином ущемляються визначені інтереси, свободи, комфортні стани тих або інших індивідів. А.Б. Венгеров у цьому зв'язку пише: "Застосування (використання) права "у зло", на обмеження прав і свобод інших з'являється там і тоді, де і коли порушується міра розумної соціальної поведінки, порушується баланс своїх і чужих прав" [24, с. 511]. Зловживання правом є таке надмірне використання потенціалу, закладеного в суб'єктивному праві, при якому не просто досягається реалізація власних інтересів і потреб, але одночасно виявляється негативний, небажаний, вплив на інтереси, наміри, свободу інших людей, що виходить за рамки розумного і доцільного. Це може стосуватися і певної частини членів суспільства. Так, у виборчій системі знаходять лазівку і такі кандидати у депутати відповідних представницьких органів, що переслідують, наприклад, суто меркантильні цілі, але від виборців це ретельно приховується. Зловживання правом суперечить нормам моральності, позитивній правосвідомості, справжній правовій культурі і не сумісне з правоповагою. Воно, як і будь-яке зло, є та негативна схильність людини, що у стані "приспати пильність совісті і правосвідомості, послабити силу сорому й огиди..." [25, с. 39]. Зловживання правом – це "не лише злочин або делікт, але досить часто правомірна, хоча й аморальна, розпутна провина. Останнє можливо саме тоді, коли заподіяне зло приймає юридично прийнятний вигляд" [21, с. 24]. В.В. Резнікова вважає, «що зловживанням правом можна визначити як вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності(дій) [26, с. 34]

У конституціях та доктрині різних країн можна спостерегти два можливі шляхи зловживань державою: а) через узурпацію нею влади та/або б) через зловживання владою (владними, службовими, посадовими повноваженнями) окремими її представниками. Заборона саме таких дій передбачена у багатьох сучасних конституціях [27, с.195]. Сьогодні зловживання правом є майже постійним і системним явищем в діяльності органів державної влади та їх посадових осіб. Ф. Веніславський підкреслює, що «практика функціонування май же всієї системи органів публічної влади України свідчить, що їх владна діяльність досить часто поєднується із зловживанням правом. Насамперед це виявляється у використанні носіями владних повноважень правових можливостей, які надані їм. Конституцією та законами України, для досягнення зовсім інших соціально значущих (найчастіше – соціально шкідливих) результатів, ніж ті, заради яких було прийнято відповідні конституційно-правові норми» [28]. Українські дослідники Тихомиров Д.О. та Харченко Н.П. серед критеріїв класифікації зловживанням правом виділяють критерій за галузевою ознакою. Зокрема, в сфері конституційного права вони приводять в якості прикладів «чорний піар», використовуваний під час перевибірної кампанії [29, с. 28].

Ми можемо додати інші приклади зловживанням правом в сфері державно-правових відносин: зокрема, Верховна Рада України VIII скликання: тривалий час не призначала на посади судів в суди загальної юрисдикції, в результаті чого була заблокована діяльність багатьох таких судів; тривале не призначення на посаду суддів КСУ по квоті парламенту; неперсональне голосування народних депутатів України; запровадження інституту законодавчого спау під час ухвалення Виборчого кодексу України; відсутність в Законі України «Про регламент Верховної Ради України» процедури формування і діяльності коаліції депутатських фракцій (з березня 2014 року); порушення процедури призначення позачергових виборів Криворізького міського голови(відсутність рішення суду, політична мотивація, 2015 рік); системне порушення щодо непризначення дострокових місцевих виборів після дострокового припинення повноважень міських голів (м. Миколаїв, Полтава тощо). Так, Президент України П. Порошенко як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина під час своєї каденції взагалі не подав проект закону про референдуми; систематично порушував термінів підписання законів; тривалий час не здійснював подання до парламенту кандидатур для призначення членами ЦВК; тривалий час не призначав суддів Конституційного Суду України за своєю квотою; вибірковість в прийнятті рішень з питань громадянства (кейси про припинення громадянства народного депутата України А. Артеменко, М. Саакашвілі тощо)

Слід зазначити, що це далеко не вичерпні приклади порушення чинного законодавства, зловживання правом як вищезазначеними органами державної влади, так й іншими, зокрема, Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, їх посадовими особами. Логічно, що виникає питання про відповідальність органів державної влади за зловживання правом.

Серед заходів, які спрямовані на забезпечення умов для поширення правоповаги важливе місце займає боротьба зі зловживанням правом. Один з найважливіших правових принципів громадянського суспільства – повага прав і свобод інших людей як своїх власних. Цей принцип виходить з необхідності утримуватися від будь-яких дій (бездіяльності), що прямо або побічно можуть погіршити соціальний або правовий статус тієї чи іншої людини, порушити її правовий комфорт. Тут мова йде про виключення не лише протиправних діянь, але й фактів грубого зловживання правом. У демократичному суспільстві кожен носій розвинутої правосвідомості, правової культури і правоповаги не лише поводить себе правомірно, але й не допускає при цьому будь-якого шкідливого побічного впливу на права і свободи інших людей, тобто не зловживає правом, своїми максимальними юридичними можливостями. Зловживання правом у будь-якій його формі є антиподом позитивної правосвідомості, моральності, воно не сумісне із загальним змістом правової культури і тому стає перешкодою на шляху становлення дійсного почуття правоповаги.

Висновки. Таким чином, можна сформулювати декілька висновків. По-перше, фактори зловживання правом – реальне надбання юридичної практики, тому при осмисленні питань, пов'язаних зі становленням і розвитком правосвідомості, правової культури, правоповаги, необхідно враховувати ту обставину, що законодавчо не заборонене заподіяння зла і є зловживанням правом у чистому вигляді. І його не можна уникнути, оскільки право не повинне бути всюдисущим, інакше людина повністю позбавилася б свободи. По-друге, проте громадянське суспільство, прибігаючи до духовно-морального потенціалу, може створювати свого роду зону відчуження у відношенні осіб, які з викликом зловживають правом. Слід враховувати і те, що право, правові закони, юридичні норми не можуть і не повинні підмінювати собою моральні принципи і норми, повністю збігатися з вимогами моралі, хоча і повинні спиратися на моральний потенціал, наближатися до цінностей моралі. По-третє, що під зловживанням правом слід розуміти здійснення громадянами, юридичними особами, органами публічної влади своїх прав (повноважень) з заподіянням (прямо чи опосередковано) шкоди іншим особам. Зловживання пов'язано не з змістом права, а з особливостями його здійснення, Тому що при зловживанні правом особа або орган діє в межах наданих йому прав повноважень, але недозволенним чином. По-четверте, сутність правового нігілізму полягає в тому, що він являє собою правове явище, яке постійно змінюється, динамічне, яке існувало завжди і буде існуватиме доти, доки у суспільства є можливість зловживати правом і створювати різноманітні юридичні конфлікти. По-п'яте, вдосконалення чинного законодавства, встановлення чітких імперативних норм, які б робили неприпустимим їх порушення громадянами, органами і посадовими особами органів публічної влади, встановлення юридичної відповідальності за їх невиконання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. М.: Эксмо-Пресс, 1998. 1055 с.
2. Хайдеггер М. Европейский нигилизм. Время и бытие. М., 1993. 455 с.
3. Демидов А.И. Политический радикализм как источник правового нигилизма. Государство и право. № 4. С.4-16.
4. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм. Общая теория государства и права. Академический курс. Т. 3. / Под ред. М.Н. Марченко. М.: Зерцало, 2001. 771 с.
5. Тригубенко Г. Борьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму. Право України. 2002. № 3. С.127-128.
6. Невважай И.Д. Типы правовой культуры и формы правосознания. Правоведение. 2000. № 2. С.34-40.
7. Волошенко О.В. Види правового нігілізму. Теоретичні основи правознавства. К., 1999. С. 12-19.
8. Ильин И.А. О сущности правосознания. Собр. соч.: В 10 т. М., 1994. Т. 4. 684 с.
9. Тодыка Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. Х.: Фолио-Райдер, 1998. 292 с.
10. Лапаева В.В. Социология права. М.: Норма, 2000. 304 с.
11. Казмирчук В.П., Худойкина Т.В. Юридический конфликт. Общая теория государства и права. Академический курс. Т. 3. / Под ред. М.Н. Марченко. М.: Зерцало, 2001. 518 с.
12. Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека. Фактор социума. Общественные науки и современность. 2004. № 1. С. 43-49.
13. Кудрявцев В.Н., Казмирчук В.П. Современная социология права. М.: Юристъ, 1995. 303 с.
14. Кудрявцев В.Н. Юридический конфликт. Государство и право. 1995. № 9. С.17-21.
15. Петришин О. Громадянське суспільство – підгрунття формування правової держави в Україні. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2-3. С.142-161.
16. Герасина Л.Н., Панов Н.И. Актуализация юридической компоненты в конфликтологии. Проблемы законности. 1999. № 38. С.16-28.
17. Правовая мысль XX ст. М.: РАН ИНИОН, 2002.
18. Поляков А.В. Общая теория права. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 642 с.
19. Соловьев В.С. Оправдание добра. М.: Республика, 1996. 880 с.
20. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму. Право України. 2001. № 5. С.12-17.
21. Малиновский А.А. Злоупотребление правом (основы концепции). М., 2000. 265с.
22. Каложний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. Бюлетень міністерства юстиції України. №8(58). 2006. С.16-21.
23. Рогач О.Я. Ознаки зловживання правом. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. 2011. Вип.11. С. 75-78.
24. Венгеро А.Б. Теория государства и права. М.: Новый юрист, 1998. 622 с.

25. Ильин И.А. Русская книга. Собр. соч.: В 10 т. М., 1995. Т. 5. 646 с.
26. Резнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. Університетські наукові записки. 2013. №1(45). С. 23-35.
27. Полянський Т.Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 25. Львів : Галицький друкар, 2012. 456 с.
28. Веніславський Ф.В. Зловживання правом у публічно-правовій сфері як державно-правова проблема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-prensa.com/article-349.html>.
29. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. 2016. Вип. 38. Том. 1. С. 75-78.

REFERENCES

1. Nitsche F. Po tu stranu dobra i zla. M.; Eksmo-Press, 1998. 1055 s.
2. Khaydegger M. Yevropeyskiy nihilizm. Vremya i bytiye. M., 1993. 455 s.
3. Demidov A.I. Politicheskiy radikalizm kak istochnik pravovogo nihilizma. Gosudarstvo i pravo. № 4. S.4-16.
4. Matuzov N.I. Pravovoy nihilizm i pravovoy idealizm. Obshchaya teoriya gosudarstva i prava. Akademicheskii kurs. T. 3. / Pod red. M.N. Marchenko. M.: Zertsalo, 2001. 771 s.
5. Trigubenko G. Borot'ba zi zlochinistyu yak zasib podolannya pravovogo nihilizmu. Pravo Ukraїni. 2002. № 3. S.127-128.
6. Nevvazhay I.D. Tipy pravovoy kul'tury i formy pravosoznaniya. Pravovedeniye. 2000. № 2. S.34-40.
7. Voloshenyuk O.V. Vidi pravovogo nihilizmu. Teoretichni osnovi pravoznavstva. K., 1999. S. 12-19.
8. Il'in I.A. O sushchnosti pravosoznaniya. Sobr. soch.: V 10 t. M., 1994. T. 4. 684 s.
9. Todyka YU.N. Konstitutsionnoye pravo Ukrainy: otrasl' prava, nauka, uchebnaya distsiplina. KH.: Folio-Rayder, 1998. 292 s.
10. Lapyeva V.V. Sotsiologiya prava. M.: Norma, 2000. 304 s.
11. Kazimirchuk V.P., Khudoykina T.V. Yuridicheskiy konflikt. Obshchaya teoriya gosudarstva i prava. Akademicheskii kurs. T. 3. / Pod red. M.N. Marchenko. M.: Zertsalo, 2001. 518 s.
12. Vasil'chuk Y.A. Sotsial'noye razvitiye cheloveka. Faktor sotsiuma. Obshchestvennyye nauki i sovremennost'. 2004. № 1. S. 43-49.
13. Kudryavtsev V.N., Kazimirchuk V.P. Sovremennaya sotsiologiya prava. M.: Yurist", 1995. 303 s.
14. Kudryavtsev V.N. Yuridicheskiy konflikt. Gosudarstvo i pravo. 1995. № 9. S.17-21.
15. Petrishin O. Gromadyans'ke suspil'stvo – pidgruntya formuvannya pravovoї derzhavi v Ukraїni. Visnik Akademii pravovikh nauk Ukraїni. 2003. № 2-3. S.142-161.
16. Gerasina L.N., Panov N.I. Aktualizatsiya yuridicheskoy komponenty v konfliktologii. Problemy zakonnosti. 1999. № 38. S.16-28.
17. Pravovaya mysl' KHKH st. M.: RAN INION, 2002.
18. Polyakov A.V. Obshchaya teoriya prava. SPb.: Yurid. tsentr Press, 2003. 642 s.
19. Solov'yev V.S. Opravdaniye dobra. M.: Respublika, 1996. 880 s.
20. Skripnyuk O. Vpliv institutiv gromadyans'kogo suspil'stva na stanovlennya i rozvitok demokratichnogo politichnogo rezhimu. Pravo Ukraїni. 2001. № 5. S.12-17.
21. Malinovskiy A.A. Zloupotrebleniye pravom (osnovy kontseptsii). M., 2000. 265 s.
22. Kalyuzhniy R.A., Andrushchenko I.G. Zlovzhivannya pravom: sutnist' ta shlyakhi protidii. Byulet' ministerstva yustitsii Ukraїni. №8(58). 2006. S.16-21.
23. Rogach O.YA. Oznaki zlovzhivannya pravom. Naukoviy visnik Uzhgorod'skogo universitetu. Seriya Pravo. 2011. Vip.11. S.75-78.
24. Vengerov A.B. Teoriya gosudarstva i prava. M.: Novyy yurist, 1998. 622 s.
25. Il'in I.A. Russkaya kniga. Sobr. soch.: V 10 t. M., 1995. T. 5. 646 s.
26. Rēznikova V.V. Zlovzhivannya pravom: ponyattya ta oznaki. Universtets'ki naukovі zapiski. 2013. №1(45). S.23-35.
27. Polyans'kiy T.T. Fenomen zlovzhivannya pravom (zagal'noteoretichne doslidzhennya). Pratsi L'vivs'koї laboratorii prav lyudini i gromadyanina Naukovo-doslidnogo institutu derzhavnogo budivnitstva ta mistsevogo samovryaduvannya Natsional'noї akademii pravovikh nauk Ukraїni. Redkol.: P.M. Rabinovich (golov. red.) ta in. – Seriya I. Doslidzhennya ta referati. Vip. 25. L'viv : Galits'kiy drukar, 2012. 456 s.
28. Venislavskiy F. Zlovzhivannya pravom u publichno-pravoviy sferi yak derzhavno-pravova problema [Yeletronniy resurs]. Rezhim dostupu: <http://www.info-prensa.com/article-349.html>.
29. Tikhomirov D.O., Kharchenko N.P. Zlovzhivannya pravom yak vidkhilennya vid pravomirnoї povedinki. Naukoviy visnik Uzhgorod'skogo universitetu. Seriya Pravo. 2016. Vip. 38. Tom. 1. S.75-78.